

Бағдат ДҮЙСЕНОВ

МӘМЛҮК ҚЫШПАҚТАРЫ ЖАЗБА ЕСКЕРТКІШНІҢ А.ЗАЙОНЧКОВСКИЙ
ЗЕРТТЕУЛЕРІНДЕГІ КӨРІНСІ

Автор делает анализ по поводу исследования польского ученого А.Зайончковского, о его исследованиях в области средневековых письменных памятников.

Makalede polonyalı bilim adamı A. Zainçkovski'yin ortaçağ yazıe kaynakları araştırmaları tahlil edilmiştir.

Қазіргі уақытта қазақ тілінің тарихына байланысты кейінгі орта ғасырларда әрқилы ортада, әртүрлі аймақтарда орындалған бірқатар жазба ескерткіштер зерттеу нысанына алынып отыр. Біз зерттеу нысанына алып отырған жазба ескерткіш солардың қатарына жатады. «Кисабу-д-дуррати-л-мудаййати фий-л-луғати-т-туркиййати ‘ала-т-тамам уа-л-камалу» жазба ескерткішіне Түркітану ғылымы аясында алғашқы болып назар аударған поляк ғалымы – А. Зайончковский [1, 111-116]. Қазақ тілінің тарихына қатысты тілдік мәліметтері бар жазба ескерткіштің жазылу уақыты, аймағы, орындалу ерекшелігі туралы жазылған пікірлер бірлі-жарым ғана болғандықтан, алдымен А. Зайончковскийдің ой-толғамдарымен таныстырғанды жөн көріп отырмыз, қараңыз:

«Тіл* білімінде қышпақ тілін зерттеу саласындағы ең соңғы жаңалықтардың бірі ретінде 1949 ж. Польша Ғылым академиясы Шығыстану бөлімінде “Қышпақ сөздігіне” байланысты (Thesaurus Linguae Kircaorum) атты бір баяндама жасадым.

Сонымен қатар латын тілінде “dies diem docet” (Келдім, көрдім, жеңдім!) деп аталатын бір сөздің дұрыс екендігі тағы бір дәлелденгендей болды. Италияның Венеция қаласында болып өткен ІІ-ші Халықаралық Түрік мәдениеті конгресіне қатысқан мерзім ішінде (1963 ж., қыркүйек-қазан) әлемдегі ең көне кітапханалардың бірі – Флоренциядағы Медичи (Biblioteca Medicea Laurenziana) кітапханасының Шығыс тілдерінде жазылған қолжазбалар бөлімінде зерттеу жұмыстарын жүргізу мәртебесіне ие болдым. Көптеген арабша-түрікше сөздіктер арасынан Мәмлүк қышпақ жазба ескерткіші ретінде танылған және *Orient 130* нөмірімен тіркелген бір қолжазбаға көңіл бөлдім. «Medicea Laurenziana» кітапханасының XVIII ғ. басында қатталған каталогында аталмыш жазба ескерткіш туралы қысқа мәлімет берілгенімен, ол еңбектің қышпақ тіліне байланысты екендігіне ешқандай сілтемелер, ескертпелер жасалмаған». А. Зайончковский айтып

* Зерттеу жұмысы барысында пайдаланылған А. Зайончковскийдің ой-толғамдары, пікірлері қаралып отырған мәселе ыңғайына қарай ықшамдалып алынды. Олар туралы әдебиеттер тізімінде көрсетілген еңбектерін қарау арқылы толығымен танысуға болады.

отырған, каталог анықтамалығында берілген мәлімет мынадай, қараңыз: “CCCLXXIII. Vocabularium turcicum et arabicum non ordine quidem **alphabeticо, sed per materias, et Capita viginti quatuor dispositum; auctore Anonimo. Codex in 4. Bombicinus constat paginis 24. Turcicae et Arabicae aхарatus**” (333501010111. Әліпби тәртібімен түзілмеген түркі-араб сөздігі, (мұқабалық) материясы жоқ, жиырма шақты бөлімнен тұрады; авторы аноним, 4-ші кітап, жібектей қатты 24 бет, түрікше-арабша тілдескіш – Б. Д.).

Ескерткішті мұқият зерттеу нәтижесінде қандай да бір күмән келтіретін тұстарын мейлінше азайта түсудің сәті түсті. Мысалы, арабша және түрікше мәтін “харакалы насх”, (яғни араб әліпбиін білмейтіндер үшін дайындалған жазу үлгісі – Б. Д.) әдісімен жазылып, графикалық көрінісі араб алфавитінің “батыс” стиліне жақын екендігін байқатады. Бұл ерекшелік Мәмлүк тіліне байланысты жазба ескерткіштердің өзіндік қасиеті болып есептеледі. Арабша мәтін негізінен қара бояулы болса, түрікше мәтіндер қызыл бояумен жазылған. Бет саны: 24 (а, б), бет өлшемі 21,5 x 15 см. Әр бетте 15 немесе 16 жол бар. Мәтін негізінен 4 немесе 5 бөлім тәртібімен түзіліп, түрікше сөздер арабша сөздердің астына жазылған. Қағазы қалың, түсі қою сары (түптеу үшін орғасынан бүгілген), 5 см.-лік “құлақшалы қайшы” түріндегі орнаменті бар. Орнаменттің бұл түрі хронологиялық тұрғыдан XV ғасырдың бас кезеңі немесе бірінші ширегі екендігін көрсетуімен қатар, қағаздың “италиялық” екендігін дәлелдейді (Қараңыз: С. М. Briquet, *Les filigranes*, Paris 1907, II, No. 3665 Palermo, 1446 ve No. 3674, Siracusa, 1478.).

Алайда кітап кейінірек уақытта түптелген. Өңделген теріден жасалған кітап қаптамасының (шағын сөмкенің) тыс жағында 373 х, төменгі тұсында 30 белгілері бар. Сыртында (1а бетінде) мынадай арабша мәтін берілген:

كتاب الدرة المضية في اللغة التركيبية على التمام والكمال
Кисабу-д-дуррати-л-мудаййати фий-л-луғати-т-туркиййати ‘ала-т-тамам уа-л-камалу».

Шығыс дәстүрін және рифманы сақтай отырып “ad-Durra’ al-Mudi’a...” түрінде жазылған негізгі мәтін тысында (қараңыз: К. Brockelmann, *Geshichte der arabischen Literatur, Supplement*, III, Index, s. 844), кіріспе бөлігінде және кітаптың соңында түркі тіліне байланысты пығарманың атауы “Tarcuman al’luğat at-turkiya” деп, немесе, 24а бетінде “at-Tarcuman at-turki” деп берілген. Бұл жазу Хоутсма атап өткен, 1245 жылғы авторы белгісіз сөздікте болуымен қатар, менің “Bulğat al-Mustaq...” еңбегімде де аталып өтілген. Ал Dozy (*Supplement I*) “таржуман” сөзінің баламасын “glossaire” (түсіндірме сөздік) деп қолданған.

Тек қана сөздіктерде ғана емес, жалпы араб тілді пығармаларда, оның ішінде мәмлүктер тіліне байланысты жазба жәдігерліктерде жиі кездесетін “Ad-Durra’ al-Mudi’a...” атауы, “fi-l Luğat at-Turkiya” деп басталатын пығармамен бірге – бізге белгілі дәуірден бұрын немесе кейін – жазылған

шығарма деген пікірлер жиі айтылып, мәмлүк қышпақтары тілін зерттеулерде жарияланып та жүр. Мұндай дерек, мысалы, 1619 ж. жазылған “Aş-Şudur ad-Dahabiya fi-l Luğat at-Turkiya” атты шағын жазба ескерткіштің авторы – Молла Салих тарапынан да аталып өткен. Ол өз шығармасының кіріспе бөлігінде “татар” тілі деп атаған тіл туралы айта келе, “татар тілінің” XVI ғасырдан бастап, Осман тілінің аса қатты әсеріне (қысымына) ұшырағанын және “бұл өңірлерде” қолданыстан мейлінше ығыстырылғанын ескерте келе, ол турасында өз шығармасында нақты мәлімет, мысал келтіре алмағандығын да атап өтеді.

“Ad-Durra’ al-Mudi’a...” жазба ескерткіші түркітану ғылымында көлемі жағынан шағын болса да құнды мәліметтер жиынтығын топтастырған дереккөз ретінде құнды. Орта ғасыр жазба ескерткіштері қатарында өзіндік ерекше орны бар “Divanu Luğat it-Turk” шығармасының кіріспе бөлігінде Бесім Аталайдың “ең көне сөздіктер”-ді атай келе, 11-ші қатарда “Ad-Durra’ al-Mudi’a” атауының тұсына берген “кітап біздің заманымызға жетпеді” деген мәліметіне назар аударғанымыз жөн (қараңыз: Besim Atalay, Divanu Luğat-it-Turk tercumesi, Ankara, TDK, 1939, S. IX.).

1962 ж. Топқашы Сарайындағы аса бай жазба ескерткіштерді зерттеп жүріп, соңғы уақыттарда жарияланған парсыша және түрікше жазба ескерткіштердің каталогтары тізбелері көмегімен, көптен бері іздеп жүрген “Ad-Durra’ al-Mudi’a...”-ға сәйкес келетін ескі екі дәптерге көзім түсті. Бұлардың бірінің анағұрлым ерте уақытта және қате тұстары басым, асығыс жазылған жазба екендігі анықталды (Hazine, N. 1688), ал енді бірі парсыша жазбалар каталогынан табылды. Жазылу уақыты Хижра жыл есебі бойынша 940 ж. (=1533-1534 ж.). Сондай-ақ, екінші қолжазба алғашқы нұсқаның бір варианты ғана екендігіне көзім жетті және толық атауы “Durra al-Mudi’a fi-l Luğat al-Arabia wa-t-Turkiya” деп аталады (қар.: Fehmi Erdem Karatay, Topkari Sarayı Muzesi Yazmalar Katalogu, Istanbul 1961, II, s. 19, No 2036.). Қолжазбалардың екі варианты да жалпы алғанда Анадолы түріктерінің тілін зерттеуге арналған. Мәмлүк қышпақтары аралында (аймақтық таралым өрісінде) жазылуына сілтеме жасайтын географиялық, хронологиялық немесе тілдік қоры жағынан болсын мәліметтері жоқтың қасы. Дегенмен, бұл екі қолжазба осы тақырып аясында жазылған және мен Медичи кітапханасынан тапқан сөздікпен үлкен ұқсастық жақтары бар. XIII ғасырда өмір сүрген Al-Warrak al-Misri-дің “Жоғалып кеткен сөздіктер” тізімінде “Ad-Durra’ al-Mudi’a”...-ның бар-жоғы жөнінде толыққанды дәлел айта алмасaq та, “Aş-Şudur ad-Dahabiya fi-l Luğat at-Turkiya” авторы бұл сөздікті атап өтсе де, өз шығармасы үшін пайдаланбағандығын (материал ретінде қолданбағандығын) байқай аламыз. Бұл шығармадағы кейбір мәліметтер бір қарағанда “Bulğat al-muštaq...” сөздігіне өте жақын, тіпті бірдей болып көрінуі мүмкін. Мұндай жағдайда аталмыш сөздіктің авторын айқындау аса маңызды іс болып

табылады. Атап айтқанда, авторы Абу Хайян ан-Нахви ма, әлде Абу Хайян әл-Гарнати ма соны анықтауымыз қажет.

Аталмыш шығарманың тілдік материалдары, осы тектес және араб тілінде орындалған шығармалар дәстүріне сай шағын тақырышпаларға (24 бабқа * немесе фасылға **) бөлінген [2, 123-128]. Бірінші бөлімде діни есімдер орын алса, одан әрі қарай өсімдік атаулары, мал атаулары, тамақ, кісі есімдеріне орын берілген. Сөздік авторы бір араб сөзінің түркіше баламасына бірнеше сөз қолданған. Бұл да “Bulğat al-muštaq...” сөздігін еске салады. Түркіше аударма сөздерінің біріншісі қышпақша, ал екіншісі оғызша (ескі осман тілінде) берілген», мысалы:

Tanys	bilis	таныс
Avas	mum	май шам
Durc	biber	бұрыш
It	kobuk	Ит
Syğyr	inek	сиыр
Buzağú	tana	бұзау
Oumursqa	qarynza	құмырсқа
şibin	sinek	шыбын
Sokmak	cumuq	шыбық

ӘДБИЕТТЕР

1. Зайончковский А. Новонайденный арабско-кипчакский словарь из государства мамлюков. «Народы Азии и Африки» №3, 1964 г. изд. «Наука», Москва. С. 111-116.

2. Зайончковский А. Средневековые памятники кипчакского языка. Известия Академии наук Азербайджанской ССР, Серия общественных наук. 1964 г., № 2. Баку, С. 123-128.

RESUME

B.Duisenov (Astana)

The researches of Mamlyuk-Kipshak literary texts by A.Zaionchkovski

The author analyses the researches of A.Zaionchkovski and his opinions about the medieval literary texts.

* باب баб – араб филологиясында кеңінен қолданылатын термин, грамматикада лексемалардың фузиялық өзгеріс парадигмасын білдірсе, әдеби жанрда «бөлім, тарау» ұғымдарын білдіреді.

** فاصل фәсил - араб филологиясында кеңінен қолданылатын термин, көбінесе проза жанрында пайдаланылады, мағынасы – кіріспе, кейде тарау мәнідеріне сәйкесіп отырады.

العَيْنُ الْبَيْرُ الْتَمَكُ الشَّرْطَانُ وَأَيْضًا
لِحُزِّ قُبِي بَالِقُ تَخْلِي **بِنَجْمِ**
الْبَابُ الثَّانِي فِي أَسْمَاءِ الْمِيَاهِ
مَاءُ الْفَلِّ وَأَيْضًا مَاءُ الْوَرْدِ
صَوَا سِرْكَ سِنْكَ **كُلَّافِ صِي**
الْأَقْسِيَا مَاءُ السُّكَّرِ مَاءُ الْقَصَبِ
صُرْمَةٌ شَكَارِ صِي قَامِشِ صِي
الْحَزْرُ الشُّشُّ الْبُوْطَةُ وَيُقَالُ
شَاغِرٌ سُوْجِي **أَوْ مِيْقُ بُوْطَةُ**
مَاءُ اللَّيْمُونِ مَاءُ الزَّهْرِ مَاءُ الْعِنَبِ
لِيْمَوَا صِي قَامِشِ صَوَا **بِيْدَمِ صِي**
مَاءُ النَّظْرِ مَاءُ الْبَحْرِ مَاءُ الْبَيْرِ
بِمَغُورِ صِي، **بِنَكْرِ صِي، قُبِي صَوَا**
الْبَحْرُ الْخَلْوُ الْخَزْوَ الْخَلْجُ مَاءُ الْخَلْوِ
طَاظِلِي تَنْكِرُ، أَجِي تَنْكِرُ، طَاظِلِي صَوَا

4a

مُشْتَرَاً عَلَى أَسْمَارٍ وَأَبْوَابٍ وَفُصُولٍ
الْفَيْمِ الْأَوَّلِ فِي ذِكْرِ اسْمِ اللَّهِ عَزَّ
وَجَلَّ وَالسَّمَاءِ وَمَا فِيهَا مِنَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ
وَمَا فِيهَا مِنَ الْعَادِنِ وَغَيْرِهَا بِإِذْنِ اللَّهِ التَّوْبِقِ
وَالْمُسْتَعَانَ، اللَّهُ تَنْرِي وَيَالْعَيْنِ تَغْرِي
وَيَكَا فِ حَفِيْفَهٗ، النَّبِيِّ الرَّسُولِ
تَنْرِي بِنْفَانْتِي بِلْوَاخِ خَبْرِي
الْمَلِكِ الْمَلَائِكَةِ السَّمَاءِ الْهَوِيِّ
قَرِشْتَهٗ قَرِشْتَلَرِ كَوْدُ بِل
النَّسِيمِ وَأَيْضًا الْجَمْرِ النَّرِيَا
صُرُوفِ بِلِ صَبَاخِ بِلِ يَلْدِيْزِ تَمْرِ غَارِقِ
الْقَمْرِ شَعَاعِهَا الشَّمْسِ الظِّلِ
أَيِ أَبْدِيْلِقِ كِنَاشِ كَوْلَا
الْمَرْكَبِ الْمَقْدَافِ الْقَلْعِ الْأَرْضِ
كَارِي كَرَاكِ يَلْكَانِ يَبِيْرِ

2a